УДК 811.161.2=163.1

О. П. Білих

ІНФІНІТИВ У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Білих О. П. Інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.

У статті проаналізовані форми інфінітива у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст., проведений зіставний аналіз особливостей будови цих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст.

Ключові слова: інфінітив, основа на голосний, основа на приголосний, церковнослов'янська мова української редакції.

Билых А. П. Инфинитив в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII в.

В статье проанализированы формы инфинитива в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII в., проведен сопоставительный анализ

© О. П. Білих, 2013.

особенностей структуры этих форм с соответствующими в старославянском языке и украинском XVI – XVII в.

Ключевые слова: инфинитив, основа на гласный, основа на согласный, церковнославянский язык украинской редакции.

Bilykh O. P. Infinitive in the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the end of XVI – XVII centuries.

The infinitive forms of the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the end of XVI – XVII centuries are analyzed in the article, comparative analysis of the structural features of these forms with respective ones in the Old Church Slavonic language and Ukrainian XVI - XVII centuries conducted.

Key words: infinitive, vowel basis, consonant basis, the Church Slavonic language of Ukrainian edition.

Однією з особливостей функціонування староукраїнської літературної мови, зокрема й у кінці XVI–XVII ст., була її активна взаємодія з церковнослов'янською мовою [8, с. 35–44, 90–96; 11, с. 137]. На цей час «усі рівні української літературної мови позначені зростаючим впливом церковнослов'янської» [11, с. 147]. Однак, констатуючи наявність такого впливу та аналізуючи його результати, дослідники поки що мало уваги приділяють вивченню власне церковнослов'янської мови. Тому актуальною на сьогодні залишається проблема впливу української мови на церковнослов'янську. Дослідження результатів цього впливу на всіх рівнях мовної системи необхідне для створення повної картини розвитку як української літературної мови, так і церковнослов'янської мови української редакції.

З огляду на сказане мета пропонованої розвідки – охарактеризувати особливості будови інфінітива в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. Зазначена мета передбачає виконання таких конкретних завдань: 1) виявити в церковнослов'янській мові обраного періоду типи інфінітивних форм від дієслів з основами на голосні та на приголосні, 2) порівняти структуру цих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI–XVII ст., 3) з'ясувати особливості в будові інфінітивних форм церковнослов'янської мови у порівнянні зі старослов'янською та українською XVI–XVII ст. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків кінця XVI–XVII ст. (перелік опрацьованих джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. З Острозької Біблії (ОБ) обстежено 100 таких вибірок, із Тріоді Цвітної 1631 р. та 1642 р (ТрЦв 1631, ТрЦв 1642), Требника 1646 р. (Тр. 1646) та Патерика 1661 р. (ПКП) – по 50.

Слов'янський інфінітив виник ще за часів праслов'янської мовної єдності [6, с. 194] і, на думку дослідників, «в епоху формування окремих слов'янських мов ... за своїми морфологічними показниками вже мало

© О. П. Білих, 2013.

чим відрізнявся від сучасного» [9, с. 13], хоч порівняно незначні зміни в структурі цієї форми в різних слов'янських мовах відбувалися.

У церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. інфінітив, як і в старослов'янській мові [3, с. 278; 13, с. 198; 4, с. 323], утворювався за допомого суфікса **-ти**. Форми на **-ть** в розглянутому матеріалі не виявлені. Використання інфінітивів лише на **-ти** було особливістю церковнослов'янської мови у порівнянні зі східнослов'янськими, зокрема, й з українською. У східнослов'янських пам'ятках інфінітиви на **-ть** фіксують уже з XI ст. [2, с. 320; 1, с. 340; 9, с. 15]. Згодом ця форма поширилася, особливо в російській мові [14, с. 250]. Представлена вона і в українській [11, с. 35, 95]. Зокрема, в пам'ятках XVI ст., писаних на Волині, Київщині, Чернігівщині, вона трапляється досить часто [5, с. 252; 11, с. 95]. Повна відсутність інфінітивів на **-ть** у церковнослов'янській мові кінця XVI–XVII ст. пояснюється, можливо, тим, що ці форми сприймалися як українські розмовні.

Крім того, в українських пам'ятках XVI – XVII ст. дослідники фіксують, поряд з інфінітивом на *-ти*, також форми на *-ты* [5, с. 252]. У розглянутому матеріалі вони відсутні. Майже в усіх обстежених пам'ятках виступає тільки **-ти**. Лише в *ОБ* виявлені поодинокі форми на **-тї: и посла гѣ потребитї м** (ОБ, 8).

За структурними особливостями всі розглянуті форми інфінітива поділяються на дві групи: 1) з основами на голосний і 2) з основами на приголосний.

Інфінітиви з основами на голосний утворювалися без морфонологічних змін: **Изгна его гѣ бѣ из рам пица, дѣлати землю** (ОБ, 2/2), **Грамматика естъ, извѣст(ъ)ное вѣжство, еже вл҃гw гл҃ати и писати** (ЗизГр, 1), **обоучавати, ... прилична творити, оумоучати дш҃евнам ... движанїм** (ІЗ 1609, 5), **Орѳографїм оучи(т) правw писати, и гласо(м) в(ъ) реченїи(х) прамw оударати** (СмГр, 9), *конь ... разболись, якъ уже не надѣятися ему жити* (ПМ, 72), **Прїйде сп҃съ ..., исполнити Писанїе** (ТрЦв 1631, 53), **повелѣ собрати всю братїю** (ПКП, 80 зв.), **возведенъ бысть ... въ пѹстыню, искѹситисм ѿ дїавола** (ЄвКП 1697, 8 зв.). Серед одиниць цієї групи звертають на себе увагу інфінітиви з основами на **рѣ (ре)** на зразок **мрѣти: се азъ идѹ оумрѣти** (ОБ, 11/2), *умрѣти Его ради* (ПМ, 126), *готови бо есмы и умрети вѣры ради* (ПМ, 63), **wбѣщастесм оумрѣти менє ради** (ТрЦв 1642, 90 зв.), **по Четвородесмтоднєномъ Постѣ чрезъ) очищенїе ... стр(с)ти Г(с)да нашегw хотщие жрѣти** (ТрЦв 1631, 27; ТрЦв 1642, 15), **сихъ челюсти съкрѹши, имѹщи(х) мм пожрѣти** (Тр. 1646, 607), **видѣхъ ... змѣм, пожрѣт(и) хотщ(а) ... мм** (ПКП, 197 зв.). Їхнє фонетичне оформлення – особливість церковнослов'янської мови. У давніх східнослов'янських пам'ятках, зокрема й в українських,

© О. П. Білих, 2013.

такого типу інфінітиви були представлені переважно з повноголоссям (*умерети, пожерети*) [9, с. 71–72] (згодом в українській мові в результаті впливу форм минулого часу та дієприкметників вони трансформувалися в утворення на зразок *умерти, пожерти* [2, с. 322; 9, с. 70]).

До групи інфінітивів з основами на голосні належить також і форма **клѧтисѧ**. У більшості зафіксованих випадків вона представлена (як і в старослов'янській мові) без приголосного перед **-ти: Азъ же глю вамъ не клѧтисѧ всѧко** (ОБ, 5/3 зв.; ЄвЛ 1644, 14; ЄвЛ 1690, 14 зв.; ЄвКП 1697, 14), *она же начаша клятись* (ПМ, 113). Крім того, в розглянутому матеріалі (у *ПМ*) зафіксовані поодинокі утворення із приголосними перед *-ти*: *Господинъ же ... нача словесы злыми клясти наемника* (ПМ, 123), також *начахомъ плысти* (ПМ, 54). Вони є, очевидно, наслідком упливу української мови. Утворювалися такі інфінітиви за аналогією до форм на зразок *класти, плести*, у яких *с* – результат дисиміляції (*клад-* + *-ти* = *класти*). Згодом звукосполука *-сти* в розмовному мовленні почала сприйматися як інфінітивний суфікс [2, с. 322; 9, с. 61] і виникли форми на зразок *плисти, гнисти* і под., які представлені і в писемних пам'ятках [9, с. 61]. Можливо, що такого типу інфінітивом є й утворення **крестисти**, зафіксоване у *Тр. 1646*: **держимꙋ младенцꙋ ѿ пріимшаго ... на десной рꙋцѣ, къ еже Wгласити и Крестисти его, ... сѡтенникъ ..., да ... все по рядꙋ съвершитъ** (Тр. 1646, 19).

В інфінітивах з основами на приголосний здебільшого представлені зміни (або лише кінцевих приголосних основи, або й кінцевих приголосних основи й інфінітивного суфікса).

Якщо основа закінчувалася на **з, с**, зміни не відбувалися: **Кнѧзь же ... повелѣ приѣхати ... женѣ той, и Мwсеа привезти** (ПКП, 183), **повелѣ везти себе в(ъ) Кїевъ** (ПКП, 284 зв.), **пришедъ ... волю свою в(ъ)нести** (ІЗ 1609, 29), **посла его авва ... принести просфоры** (Лим., 13), *Сына ... своего моли ... спасти вѣрно славящихъ тя* (ПМ, 164).

При творенні інфінітивів з основами на губні приголосні в старослов'янській мові губні перед **-ти** опускалися й виникали форми на зразок **погрѣти** (при основі **погреб-**) [3, с. 278]. Однак згодом, уже в церковнослов'янських пам'ятках, з'являються форми з відновленими губними приголосними або з розширеним інфінітивним показником **-сти** (**сопти, погрести**) [3, с. 278]. У церковнослов'янській мові української редакції, можливо, в результаті впливу української мови [9, с. 68–69], поширилися контаміновані форми з відновленими губними, але й з елементом **с** перед **-ти** (**погребсти**). Саме такі інфінітиви з основами на губні приголосні є звичайними в розглянутому матеріалі (а в більшості обстежених пам'яток, крім *ОБ*, і єдино можливими): **І иде їосифъ погребъсти ѿца своего** (ОБ, 24 зв./2), **повелѣ Iwсиф ... погребсти о(т)ца своего** (ТрЦв 1631, 3), **Г(с)ди, повели ми прежде погребсти ѿца**

© О. П. Білих, 2013.

своего (ЄвЛ 1644, 24), **ст҃ым ... Єкатеринъı тѣло ... погребсти повелѣ** (ПКП, 11 нн), **приближи бо сѧ Самарѧнъıни почерпъсти водꙋ** (ТрЦв 1631, 520), **водъı ... прише(д)ши ... почръпсти** (ТрЦв 1631, 555), **Бл҃женнъı(и) ... снїйде къ днѣпрꙋ почерпсти водъı** (ПКП, 176 зв.). В *ОБ*, крім того, виявлені інфінітиви на **-сти** (без губних): **Никто же бо ѡ҃ насъ возбранитъ ... погрести мртвеца** (ОБ, 9 зв.), **възвратисѧ їосифъ ... погрести ѡ҃ца его** (ОБ, 24 зв./2). Форми з пропущеними губними і без **с** (як у старослов'янській мові) в розглянутому матеріалі відсутні.

Передньоязикові зімкнені приголосні (**д, т**) перед **-ти** завжди змінювалися. Інфінітив за таких умов у переважній більшості випадків (як і в старослов'янській та українській мовах) закінчувався на **-сти**: **И постави имъ хлѣбъ сти** (ОБ, 8/2), **сына въ повелѣнїе дамъı комоу, могоущемоу цѣлом(д)рїе его съблюсти** (ІЗ 1609, 17 зв.), **посылает(ъ) ѳучн҃ики своѧ привести ослицꙋ и жребѧ** (ТрЦв 1631, 47), **доколѣ стрежете всꙋе, wкрасти мѧ хотѧще** (ПКП, 174), **хꙋдожник едва wбрестисѧ възможе** (ТрЦв 1631, 9 нн), **Ѳеwдсїй всѧ правила Чинꙋ тогw повелѣ ... прочести** (ПКП, 9 нн). Інфінітиви з основою **ид-** у всіх випадках мали вигляд **ити** (або після префіксів на голосні **-йти**): **изведе ѧ ... ити на зе(м)лю хананьскꙋ** (ОБ, 5/2), **изъйде в(ъ) Синайскꙋю горꙋ ити** (Лим., 1 зв.), **приключисѧ пꙋтемъ тѣмъ ити кꙋпцемъ** (ПКП, 49), *приключись ему изыйти въ путь* (ПМ, 58), **повели ми прїйти** (ЄвЛ 1644, 50). Крім того, в розглянутому матеріалі (в *ПМ*) зафіксоване одне вживання інфінітива, який при основі на предньоязиковий зімкнений (*т*) закінчується на *-щи*: *не възможно въ суровѣмъ древѣ възгнещи огнь* (ПМ, 176).

Задньоязикові приголосні (**г, к**) перед **-ти** також зазнавали змін. Інфінітиви при цьому в розглянутому матеріалі майже в усіх випадках закінчувалися на **-ци**: **се свеко(р) твой въходитъ ... стрꙑци овецъ** (ОБ, 18/2), **въ Геенꙋ въвреци бѣсъ може(т)** (ІЗ 1609, 5), **сицевꙑѧ бѣ красотꙑ** (персіянка), **кw не моци пре(з)витерꙋ наготꙋ ем зрѣти** (Лим., 3), *старецъ ... повели разпрящи кони* (ПМ, 58), **Истинно ли хощеши ѡ҃рецисѧ всѣхъ ... заблꙋжденїй** (Тр. 1646, 207), **Лꙋчше бѣ не пецисѧ тебѣ w прихwдящем(ъ) дни** (ПКП, 81 зв.). У цій групі зафіксовані також поодинокі утворення на **-жти**: **съберитє первѣе плѣвелъı, и свѧжитє ихъ в(ъ) снопъı ко съжежти ѧ** (ОБ, 5/8; ЄвЛ 1644, 44 зв.; ЄвЛ 1690, 46). У *ЄвКП 1697* у відповідному місці використана форма **сожещи** (ЄвКП 1697, 44 зв.). Крім того, в одній із обстежених пам'яток (у *ПМ*) зафіксовано два інфінітиви на *-чи*: *посла* (старець) *послушника и купи ему мяса; принесъ же, повели ему испечи е* (ПМ, 76), *Судіа же, не терпя прочее слышати хулима своего лжепророка, ... уста ему* (проповіднику) *потлъчи повели* (ПМ, 125). Ці форми є, очевидно, результатом упливу

© О. П. Білих, 2013.

української мови, у пам'ятках якої в XVI–XVII ст. вони були звичайними для дієслів з основами на *г, к* [5, с. 252; 9, с. 80–83, 93–95].

Загалом же, щодо інфінітивів на **-ци** можна відзначити, що вони були, очевидно, яскравою особливістю церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст. у порівнянні з тогочасною українською. Причому ця особливість добре усвідомлювалася староукраїнськими книжниками, про що свідчить майже повна відсутність у розглянутому матеріалі інфінітивів з основами на задньоязикові іншої структури (форми на *-чи* виявлені лише в одній рукописній пам'ятці, інфінітиви з відновленими **г, к**, які з XVII ст. вживаються в пам'ятках української мови [9, с. 83, 98; 10, с. 23], у розглянутому матеріалі взагалі не зафіксовані).

У старослов'янській мові, крім того, був представлений супін, форма, частково споріднена з інфінітивом за походженням та особливостями функціонування. Однак уже в пізніх старослов'янських пам'ятках супін починає виходити з ужитку й поступається своїми позиціями інфінітиву [6, с. 195; 13, с. 199; 3, с. 384]. Згодом у церковнослов'янській мові супін зовсім зникає. М. Смотрицькому він уже не був відомий [8, с. 124]. В обстежених пам'ятках замість супіна (у ролі додатка при дієсловах руху) використовується інфінітив: **И снѣдє гв҃ видѣти гра(д)** (ОБ, 5), **заѹтра бо Хс҃ приходитъ, wживити ... врата** (ТрЦв 1642, 2), **идє въ ... кєлїю ... пѣти по wбычаю** (ПКП, 68). У розглянутому матеріалі (в *ОБ*) зафіксована лише одна форма, яка, можливо, є супіном: ї **идє исавъ на полє лови(т) ловѹ ѿцѹ своємѹ** (ОБ, 12). Формотворчий суфікс тут позначений виносною літерою, тому точно встановити його склад неможливо. Підставою вважати наведену форму супіном, крім її функції, є також те, що це єдиний у проаналізованому матеріалі випадок, коли формотворчий суфікс (**-тъ** чи **-ти**?) передається виносною літерою (тому вірогідним є, що це суфікс супіна **-тъ**, можливо **-т**), у всіх інших він позначається літерами в рядках, за винятком рідкісних уживань, коли виносною літерою позначений голосний суфікса: **пожрѣт(и)**.

Отже, розглянутий матеріал засвідчив, що інфінітив у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. значною мірою зберіг давні структурні особливості, характерні для нього ще в старослов'янській мові. Окремі з них (насамперед утворення на **-ци** від дієслів з основами на задньоязикові, а також, певною мірою, інфінітивний суфікс лише з **-и**) належали до характерних ознак церковнослов'янської мови у порівнянні з тогочасною українською. Разом із тим, у будові деяких різновидів цієї форми (в інфінітивах з основами на губні приголосні) відбулися зміни, зумовлені, зокрема, й упливом української мови.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в залученні до аналізу ширшого кола пам'яток, зокрема рукописних. У багатьох рукописних пам'ятках норми вживання різних одиниць не є

© О. П. Білих, 2013.

послідовними, це може допомогти з'ясувати наскільки обов'язковими в церковнослов'янській мові були деякі особливості інфінітива, наприклад сполука **-щи** при основах на задньоязикові.

***Примітка**. Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. д.) в *ОБ* вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначаються. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

ЄвКП 1697 – **Євангелїє или Бл҃говѣствованїє** – Київ : Друкарня лаври, 1697. – 438 арк.

ЄвЛ 1644 – **Євангелїон сирѣчъ: Бл҃говѣстїє Бг҃дх҃венныхъ євангелистъ** – Львів : Друкарня братства, 1644 – [12], 412 арк.

ЄвЛ 1690 – Євангеліє. – Львів : Друкарня братства, 1690 – [27], 412 арк.

ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1980. – 55 с.

ІЗ 1609 – **Иже въ свтыхъ Оц҃а нашено Іωанна Златооустаго. Бесѣда избраннаѧ, ѡ въспитанїи чадъ** – Львів : Друкарня братства, 1609. – [4], 40 арк.

Лим. – **Лїмонаръ. Сирѣчъ, цвѣтникъ** – Київ : Друкарня Соболя, 1628 – 183 арк.

ОБ – **Библїа сирѣч книгы ветхаго и новаго завѣта** – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – 628 арк.

ПКП – **Патерїкъ или ѡтечникъ печерскїй.** – Київ : Друкарня лаври, 1661 – 314 арк.

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ. – Кіевъ : Типографія Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1887. – Часть 1, томъ 7. – С. 49–180.

СмГр – Смотрицький М. **Грамматїки славенскїѧ правилное Сѵнтагма** … / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 492 с.

Тр. 1646 – **Єѵхологїонъ албо молитвослов, или требникъ** – Київ : Друкарня лаври, 1646 – 860 с.

ТрЦв 1631 – Тріодь цвітна. – Київ : Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с.

ТрЦв 1642 – **Трїѡдїон си естъ Трипѣснецъ свѧтой Великой Пѧтдесѧтницы.** – Львів : Типографія Михайла Сльозки, 1642. – [6], 433, [1] арк.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.

2. Булаховський Л. А. З історичних коментарів до української мови / Л. А. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 217–568.

3. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; перевод с фр. В. В. Бородич ; под. ред. и с предисл. В. Н. Сидорова. – М. : Издательство иностр. лит-ры, 1952. – 446 с.

4. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк ; первод с нем. В. В. Бородич ; под. ред и спредисл. Н. А. Кондрашова. – М. : Издательство иностр. литературы, 1957. – 368 с.

5. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.

 © О. П. Білих, 2013.

6. Мейе А. Общеславянский язык [Текст] / А. Мейе ; перевод с фр. и примеч. проф. П. С. Кузнецова ; под. ред. проф. С. Б. Бернштейна ; предисл. проф. Р. И. Аванесова и проф. П. С. Кузнецова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с.

7. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.

8. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.

9. Півторак Г. П. Мофологія інфінітива в східнослов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис). – К. : Наукова думка, 1974. – 144 с.

10. Примушко Наталія. Морфологія інфінітива з основами на гортанний і задньоязиковий за пам'ятками староукраїнської мови / Наталія Примушко // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 21–25.

11. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.

12. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.

13. Селищев А. М. Старославянский язык. В 2 ч. Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии : [учеб. пособие для студентов и аспирантов филолг. ф-тов] / А. М. Селищев. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952 – 206 с.

14. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка / П. Я. Черных. – М. : Гос-нное уч-пед. изд-во Мин-ва просв. СССР, 1952. – 313 с.